

КЊИЖЕВНОСТ, ПРИЈЕ И ПОСЛИЈЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Скорашње постдогађање је најнеумољивије, па и најадекватније одмјеравње онога што се збило прије пола столећа, онога што именујемо као Други свјетски рат. Те, зато, накнадно историографско читање књижевних чињеница у документарној литератури о оном времену. И, о добродошлом и незаобилазном доприносу књижевних чињеница у разумијевању 13-тојулског устанка у Црној Гори. Као и, о ономе, како етос историјских догађаја постаје дио етноса народа.

Нема бољег историчара једног историјског догађаја, конкретно Другог свјетског рата, од времена у коме се сам догађај збио, и, поготову потом, у дужем временском периоду, смјестио. Педсет година је већ од тада и све до скоро, мислили смо сви, да се све ондашње забивање одавно слегло; а није. И, нема истинитијег историчара, од самог времена, од самих збивања која су се збила, од самог времена које је протекло, до ових садашњих збивања, која су земљотресно помјерила све у нас, која су вртложно растресла све нас, која су, очито, посљедица онога што је, како је било – те, ово, сад историјски процесно даје и мјеру свему што се збило. И питам се, шта сад, док још траје све ово што се пред нашим очима збива и у чему, ипак, независно од нашег појединачног и колективног става учествујемо, истина, како ко, сви дакако, са патњом и трпљењем, ако не и динамичним ангажовањем, како је могуће говорити о ономе што се збило; питам се, дакле, је ли ово понављање онога што је до сад већ било, или је пак ово наново догађање историје. У сваком случају, чини се као да се ради о савременом довршавању једног историјски недовршеног процеса другог трајања.

И шта сад рећи о Другом свјетском рату, као свјетском феномену и, у оквиру тога о Другом свјетском рату у Југославији, посебно о Народноослободилачком рату? Како, уопште, сад говорити о ослободилачком рату у Југославији као дијелу Другог свјетског рата и као саставном чиниоцу ослободилачке борбе српског народа? Захваљујући тој чињеници, а у првом реду постојању двије српске државе, као резултат вишевијековне ослободилачке борбе српског народа, материјализоване у постојању двије самосталне државе, Србије и Црне Горе, које су исказивале стално историјску тежњу да се уједине у једну заједничку државу српског народа, што се и догодило 1918. Захваљујући политичкој вољи осталих јужнословенских народа настаје први пут Југославија, 1918. године, која траје двадесет и три године, до 1941. године, до Другог свјет-

ског рата, илити, до југословенског априлског рата? Послије четири године борбе поново је успостављена Југославија, која је у свом другом настанку трајала пуних 46 година, укупно, једна и друга, 69 година, и, у правном континуитету свих 73 године, све до 1991.

И шта рећи сад о Другом свјетском рату, педесет година послије, у тренутку кад се Југославија, која је настала у Првом свјетском рату и била обновљена у Другом свјетском рату, распала, на начин као да су готово сви жељели да се то догоди. Да није било историјских могућности и свих ваљаних разлога за њено настајање и обанвљање у Првом и Другом свјетском рату и њено постојање седам деценија, сигурно не би ни нестала. Али, да није било и свих оних других деструктивних чинилаца, који су и унутра и споља радили на њеном разбијању, не би се распала. И то је резултат историјског усуда, илити, историјског ума; и нема нам друге, него, то што се збило и како се збило, да прихватимо, да покушамо да разумијемо. И најбоља је она памет која покушава да разумије стварност онако каква она и јесте. Уосталом, то је стари Хегелов став, разумно је оно што је стварно, то јесте ваља нам разумјети стварност онако каква она јесте.

И шта рећи сад о Другом свјетском рату, у тренутку док се пред нама догађају незавршени историјски процеси, и, ово очито, цивилизацијско непотврђивање источног модела социјализма, започетог Октобарском револуцијом 1917, и, преко тога катапултско ускакање у свијет Русије и са њом и уз њу и свих осталих словенских народа, те преобраћање побједника у поражене, а поражених у побједнике. И, поновно, друго распадање Југославије, 1991. године, на исти начин, по националним шавовима, па, малтене, и по вјерским разликама, као што се збило и први пут, у првој егзистенцијалној кризи, у априлском рату 1941.

Шта, уопште, рећи сад о овом столећу ратова, који се разноименују, а који су, чини се, један исти рат?

И шта рећи сад о нашем Народноослободилачком рату, послије огромне историографије о њему, која ће, морати најприје да критички проговори о себи, да би тек даље могла говорити о њему? Како мислити о нашем ослободилачком рату послије импозантне литературе о њему, у свим жанровима, од дневника до мемоара, од поезије до прозе, од записа до романа. Послије овог, раздобља литературе, која је настајала јединствено у разним крајевима и на разним језицима, која је носила онај обједињавајући етос, попут епског етоса који је носио старију народну епску поезију, која је била златни мост комуницирања у разним временима, велики улог у наше досадашње заједништво.

Општепознато је да неке суштинске истине о човјеку, као личности, припаднику неке друштвене скупине и, шире, народа, нијесу видљиве у конкретним чињеницама и не могу се наћи ни у једној историографској грађи. Јер, тамо гдје историографија види збивања, књижевност говори слојевитошћу и конкретношћу, у исти мах, откривајући тако позадину и дубоке мотиве у историјским догађајима. И тамо гдје недостају конкретни

документи, или њихове интерпретације и одговарајуће анализе које би дале одговор на конкретно понашање појединаца, скупина, народа у конкретном догађају у датом историјском тренутку, постоји књижевност о томе; што, и ако није гола фактографија, на коју се може историографски позивати, јесте незаобилазни запис литерате, имагинативна слика времена, доживљај ствараоца, која је утолико снажнија и маштовитија уколико је стварнија, прецизнија (јер, ратна стварност је фантастичнија и од саме маште), која је на особен, и свима прихватљив начин одвајкада успијевала да фиксира интензивну ситуацију, да задржи у памћењу оно што се збило и да интуитивно, и инвентивно проговори синтетички и профетски о ономе што се збива.

Како данас читати литаретуру о југословенском Народноослободилачком рату? Као књижевни израз једног тренутка и као књижевност, илити, и, као историографску чињеничност. И као једно и као друго, нераздвојно. Уосталом, онако како је и у највишем и у најмоћнијем књижевном изражавању, у народној епској поезији, онако како је писао и како нас је учио да се пише Вук Карашић, који је директно произишао из усменог памћења, из народног говора, онако како се моћно и прецизно изражавао Његош, онако како је чинио у својим трима хроникама мудри Иво Андрић; и, како су на ову тему остварили своја дјела Михаило Лалић, Бранко Ћопић, Скендер Куленовић, Радован Зоговић, Милован Ђилас, Добрица Ћосић, Танасије Младеновић, Антоније Исаковић.

Како, пак, сад, после свега, читати ову литературу, као умјетничку, или, као факторграфску! Дакако, и као једну и као другу; она је, уоталом, сва и у том распону. Настајала у току самог збивања, у почетку, на самој чињеници. Трудећи се да јој буде што вјернија, постала је и сама факат, који има елементе и датирања, које се уважава и који је испуњен конкретним описом, коме се мора поклонити вјера. И, у својим највишим умјетничким дометима, у поезији, насталој у току рата, и, чак непревазиђеној после рата, као и у прози која је настајала после рата, има у њој оне драгоціјене изражајности и, у исти мах, чињеничности, оне конкретне свеобухватности и дубље истинитости о људима и догађајима у рату, што се нигдје другдје не може наћи и што не може а да не уважи и историографија.

А да је све у континуитету и да се тек сваки догађај и свеколико збивање могу разумјети ако се тако схватају, управо је и наш примјер, и то онако како је то чинила литература. Од 27-мартовског устаничког поклича на почетку Другог свјетског рата, до романијског устаничког пријекорног пјесничког исказа овог међунационалног рата, једнако.

„Боље гроб него роб“, народни израз настао још ко зна кад у вишевијековној ослободилачкој борби, извучен из народног памћења 27. марта, израз етоса и етноса постао је макар и накнадно, први стих поезије која је настајала у Народноослободилачком рату (у њеном контексту је и стих који је избио из црногорског етоса у усменој поезији, „Наша борба захтијева, кад се гине да се пјева“), поезије која се навјише остварила управо

током самога рата. Насупрот таквом ставу настао је и његов антипод, „Од роба икад, од гроба никад“. Израз (истог) народа! Израз импертива егзистенцијалног опстанка! Ако је први еминентно историјски, који будућност прихвата, потом, као израз етоса и потом етноса ентитета, као историјску свијест, али је и овај други, исто, животан, у датом тренутку можда неизбјежан. И, савремени пјесник из устаничке Босне и Херцеговине, устанички је запјевао, „Што би дике, пође у војнике; што би шкарта, пође да се карта“.

И оно што је било онда, у току Другог свјетског рата у Југославији, што је и како је остало записано у литератури, помаже нам не само да знамо сад на одстојању како је онда било, него да боље разумијемо ово данас што нам се догодило и зашто нам се догодило.

У многим мемоарским записима у којима је описиван априлски рат остало је записано како су у којем крају Југославије дочекивали окупатора. Ондашње Сарајево је сво било окићено ћилимима и цвијећем. Загреб је био сав раздраган. Скопље исто. Марибор, такође.

У својим касно и на махове бриљантно написаним мемоарима, онако како се обично на великом растојању од догађаја и пишу таква дјела, кад се све слегне, Гојко Николиш, описује, сав узбуђен, готово збуњен, улазак њемачке војске, априла 1941, у Сарајево. Цитирам, „Поћем ка Сарајево, кад одоздо зачујем пуцњаву пушака. Помислим да то наша војска пружа отпор освајачу, али ме нека старица ошамути својим обавјештењем: – Не, синко, нема више рата. То што чујеш, то народ шенлучи. Нијемци су ушли у Сарајево. Народ шенлучи?!“. Чуди се писац; више то изражавајући интерпукцијски, знаком питања и знаком узвика, одједном, него рјечима. Ипак му се оте, „Фукара“. Онда кад је Гојко Николиш ово описивао, није могао о томе ништа више рећи, или, пак, ни сам није умио то друкчије разумјети. Сем, овако, „Фукара је у свим временима, пред свим силницима, увијек иста,.. Остао је, ипак, опис. Сам опис најбоље говори о контексту скорашњих догађања.

У овој литератури има и један запис, Далматинца, онда војника, доцније филмског редитеља, продуктивног писца, Бранка Белана, објављен у једном сплитском часопису, још давно, о уласку италијанске војске у Цетиње, априла 1941, заправо потанко описаном њиховом свечаном дочеку од стране неколико Црногораца, обучених у црвеним и златним памаданима са плитким црногорским капама. И, ево, овдје, данас, и, ово о Црногорцима. Да се и то има у виду.

У овом контексту, подсјећам на дневничке записе Едварда Коцбека, из његових стилски бриљантно писаних дневника, чињеничних и медитативних, политичких и литерарних, свакако најлитерарнијих дневника из Народноослободилачке борбе.

Ево два фрагмента из његовог „Дневника с пута у Јајце 1943.“. Први. „30. студенога – Засједање је иза нас, обавили смо га у једном даху, у једној јединој ноћи... У протеклој смо ноћи положили и формалне темеље југословенској федерацији, данас смо дакле почели живјети у но-

вој државној заједници Југословена. Ми Словенци осигурани смо у тој федерацији у народном и друштвеном погледу, извојевали смо право на своју војску и своје господарство, сада желимо још само да нам крај рата заокружи народне границе“. И, други фрагмент. „Данас је први просинац. Прије двадесет пет година на тај су дан у Београду положени необично плитки темељи Југославије. У стварности, на двору Карађорђевића уприличили су ужурбану и лукаву игру да би такозваним уједињењем сачували првобитни карактер окупације западних дјелова државе, на име тада у Београду није било свих представника народа, а чак ни онима који су се били окупали нису дали доћи до ријечи. Грађевина је била сазирана на варљивим темељима, па се срушила чим је непријатељ ударио у њу. Југославија није постала дио народне свијести и својина њених народа... Послије обједа имали смо обећани сусрет с Титом... Покушали смо Маршалу приближити ствари и чињенице којих се на засједању намјерно нисмо хтјели дотакнути... Авшич је истакао да једна од постигнутих тековина словенске ослободилачке борбе јест и спознаја како ће словенски народ у будућности остварити своја права и у будућој војсци... Тито је, одговарајући, истакао значење јединства словенскога народа у ослободилачкој борби и изјавио да од сада нитко више неће моћи порицати самосталност и равноправност словенскога народа... На крају дебате истакао је посебно јасно двије ствари: с једне стране је одговорио Авшичу, који је изразио незадовољство због уношења српскога командног језика у словенску војску, како нема никакве сумње о томе да смо ми Словенци у овом рату створили своју војску, да ће та војска остати словенска и послје рата и да ће имати словенски командни језик од врховног заповједништва до најнижих јединица...“. И све ово скорашње што се зби има своју прошлост, која је, ево, остала и одлично литерарно описана.

Да не би само политикански читали садашњост, прочитајмо ову прошлост наше садашњости бар накнадно.

Драгоцјен описивач збивања и незаобилазан свједок о Народно-слободилачком рату, Милован Ђилас, члан највишег устаничког руководства, и сам писац, и то даровит, и он је послје своје шездесете године написао мемоаре, кад се политички разишао са друговима у покрету који су дотада заједнички водили. Будући да о прошлости без корумпирања и субјективне нарцисоидности писача учесника у збивањима најпоузданије ипак говори садашњост, обзиром на стваралачки потенцијал писца, његов изузетан литерарни дар, и његово накнадно интелектуално отварање према глобалном свијету, као и сраслост са оним што је било, отуда у Ђиласовим мемоарима готово позитивистички однос према ономе што је било (то је тако како је било и то се тако мора прихватити). Добрим дијелом то покушавам да разумијем као аутобиографску чињеницу која је, дакако, дио личности, ствараоца, а и ко ће против себе – те хоћу рећи да ово, ипак, нијесу августиновске исповијести, које бисмо од књижевног ствараоца оваквог дара могли очекивати и, дакако, морали добити.

Узимајући у обзир да су мемоари као литерарни жанр и као књижевно дјело некохерентни и да би се са те стране, па све до историографске недоречености, могло ставити доста опаски Ђиласовим мемоарима, нарочито, рецимо, о мартовским преговорима партизана са Њемицима, у којима је аутор био један од тројице најзначајнијих личности, као и многих других очекивања, која су остала без одговора, слежемо само раменима и кажемо: аутор је говорио само оно што је хтио и онолико колико је хтио. Уосталом, то је његово право.

У мемоарима Милован Ђилас изричито пише „да нам је Москва, наложила отпочињање диверзантских и герилских акција“, уз то цитира упут Тита, „стрелјај свакога, макар био и члан покрајинског руководства, ако испољи колебање и недисциплину“. И поред упута који је онда исто добио да „треба да пазите да се не изазове општи устанак“, у Црној Гори је управо букнуо масовни устанак против окупатора. „Као да је прошлост једва дочекала да ускрсне у заносу и жртвовању живих: прва је с нападима на окупаторске постаје отпочела стара Црна Гора, у којој су настале, неразлучене, црногорска самосталност и српска идеја“, написаће даровити писац Милован Ђилас у својим мемоарима.

Зашто су Црногорци устали спонтано и масовно, онако хрпимице, утркујући се ко ће прије, мимо ондашње директиве, од оних који су били покретачи и организатори борбе против окупатора, да се окупатор само понегдје нападне и узнемирава? И то против ондашње ни тромјесечне окупације, која је била више један интеррегнум; и то против окупатора који се више додворавао народу него што је над њиме окупаторски управљао.

Два десетљећа је живео народ у Црној Гори фрустриран капитулацијом 1916. Двјеста година петровићевске Црне Горе је остало понижено и осрамоћено. Мојковачка битка је била само утјешна прича. Рана је пекла.

У роману Душана Ђуровића „Дукљанска земља“ о тој 1916. стоји: „Војници су плакали, јецали крупно и бацали оружје поред пута. Челична срца су пукла и остала слаба. Мушки гласови били болни... нарочито били болни и жалосни. Неки су љубили своје московке, неки их гледали и превртали преко руку... умивали их и благосиљали врућим војничким сузама. Клели су, клели силно“. „Издадоше“. „Продадоше“. „Осрамотише“. „Један војник“ је говорио, „Војник је на својим леђима држао слободу и славу црних брда. На овом камену он је гладовао и носио високо и поносно зажарено чело. На њему је он урезао своје чојство и своја прегнућа. Нигдје човјек није живео у беди и несрећи, нигде толико у опасности живота, а нигде опет самога себе није толико дигао и узвисио. Он је своје име дигао изнад крвавих гора и пронио га светом. А, они тамо, под Брестом,..."

Епски народ Црне Горе који је сам о себи нарцисоидно пјевао и о коме се одиста пјевало докле је допирао српски језик и његова усмена поезија, они које су сви истицали за примјер у свом српству и доиста

не мало нарцисти и патетични, они који су и пуко егзистенцијално одржавање, ускакање у турске торине патетично подизали на ниво националне и ослободилачке борбе, разумљиво, никад се нијесу помирили са оним што им се десило у Првом свјетском рату, да капитулирају они који су држали да никад до тада нијесу капитулирали. И то је, између осталог, и, био разлог да одбаце последњег Петровића, из оне сјајне лозе Петровића, који су баш највише уздигли Црну Гору и црногорство, који су толико учинили за шире српство да се морају уважавати, и, који се не могу одбацити тек тако, да одбаце остарелог краља Николу, некад уваженог књаза, па и пјесника, чију је једну пјесму унио у своју антологију строги Богдан Поповић.

Двадесет и неку годину послје, Тринаести јул у Црној Гори је избио више као ирационални чин, као одговор на трауму народа, него као рационалан поступак у оном историјском тренутку. А да и иреални чиновници, својом вулканском енергијом и безумним избијањем из затомљене прошлости, као и свим оним новим што доноси свако интензивно догађање, постају чиниоци историје, изрази и градитељи етоса, они који конституишу, пак, потом и сам етнос – примјер је црногорски Тринаести јул. И, доиста, Тринаести јул је примјер како се историја остварује виталношћу, а, послје освјешћује разумношћу.

VOJISLAV ĐUROVIĆ

LITERATURE BEFORE AND AFTER HISTORIOGRAPHY

Summary

This is a study of literary particulars which, according to the author, contain a higher degree of rationality than historiographic facts. Examples of folk tradition which had a particularly important role in the uprising on July 13th in Montenegro, are used to analyze the literary and historical sense of widely-used slogans about rebellion as a rational, and sometimes also irrational attitude to a particular moment in history. Maxims, proverbs and folk poetry succeeded in maintaining our ethnic and national feeling even in times when we have been unable to defend it physically and territorially.

